

Ա. Ն. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

7-րդ դարի ԿՈԹՈՂՆԵՐ ԳԵՂԱՄԱ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Հայաստանում վաղ քրիստոնեական շրջանում կանգնեցվել են տարբեր տիպերի կոթողային հուշարձաններ՝ քառակող-պատկերազարդ և հուշապղն-կոթողներ, խաչարձաններ, դամբարանային կոթողներ և այլն:

Քառակող-պատկերազարդ և 1—5 մետր բարձրությամբ կոթողները սովորաբար կերտվել են երկու մասից՝ խորանարդաձև պատվանդանից և քառակող սյունից: Նման կոթողների թե՛ պատվանդանները և թե՛ սյունները քանդակազարդվել են քրիստոնեական բնույթի քանդակներով, խաչերով, բուսական և երկրաչափական պատկերներով: Երբեմն սակայն վաղ շրջանում այդպիսիք իրենց վրա կրում են մահ հեթանոսական շրջանից եկած դրվագներ (Գառըն-հովիտ, Կարմրաքար և այլն): Նման կոթողները Հայաստանում տարածված են եղել հիմնականում 4—7-րդ դդ.¹, թեև դրանց ծագումն հարկավ ավելի հին է և հեթանոսական շրջանից է գալիս: Նույն այս ժամանակներում Հայաստանում տարածվեցին մահ 1—7 մետր բարձրություն ունեցող հու-

շապղն-կոթողներ, որոնց թե՛ ժամանակագրության և թե՛ արտաքին տեսքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է մեզ թողել 5-րդ դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսը:

«Եւ տեսանէի ի մէջ քաղաքին խարըսխաձև խարիսխ ոսկի, մեծութեամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ² մի ամպեայ, և խաչն լուսոյ ի վերայ նորա»³:

Նման կոթողները բաղկացած են եղել 4 և կամ 5 մասերից և ունեցել աստիճանաձև պատվանդան, խարիսխ, բազմանկյուն կամ կլոր սյուն ու վրան՝ խոյակ (Օշական, Ավան և այլն): Երբեմն սակայն այդ խոյակների վրա դրվել են մահ թևավոր խաչեր, որպիսիք ունենք Դվինից, Ջրվեժից և այլ վայրերից:

Նմանօրինակ երկու կոթողներ վերջերս հայտնաբերվեցին մեր կողմից Գեղամա լեռներում, որոնց մասին կխոսվի ստորև: Հիշյալ երկու տիպերի կոթողները մինչև վերջերս էլ մկատվել են որպես մահարձանային հուշարձաններ: Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանը բավականին մանրամասն ուսումնասիրելով քառակող-պատկերազարդ կոթողների արվեստը, հանգել է այն հետե-

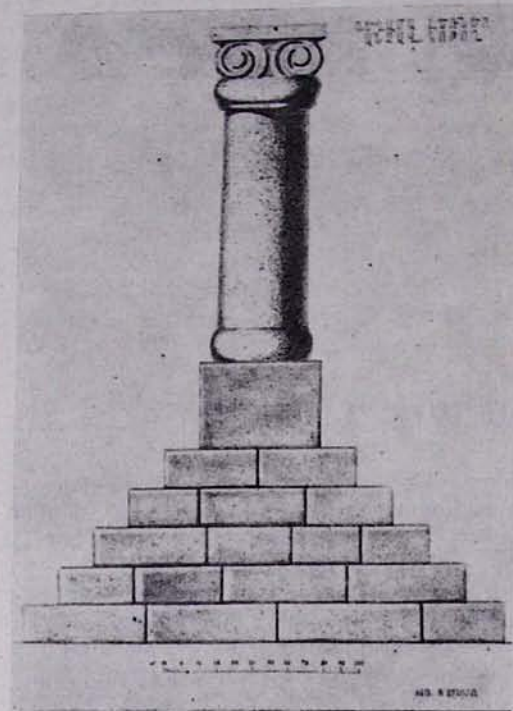
¹ Քառակող-պատկերազարդ կոթողները հանգամանորեն ուսումնասիրված են երկու հեղինակների կողմից: Տե՛ս Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պրակ Գ, Նյու-Յորք, 1944 թ., և Բ. Ն. Առաքելյան, «Հայկական պատկերաքանդակները 4—7-րդ դդ.», Երևան, 1949 թ.:

² «Թակաղաղ» նշանակում է սյունազուխ, խոյակ: Տե՛ս Հր. Աճառյան, «Հայերեն արժանատական բառաբան», հոտ. 2-րդ, Երևան, 1973 թ., էջ 141:

³ Ագաթանգեղոս, «Պատմություն հայոց», Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 375:

վության, թե իբր դրանք վաղ քրիստոնեական շրջանի գերեզմանական հուշարձաններ են, բացի մի երկուսից, որոնք կարող են հեթանոսական շրջանին պատկանել⁴:

Այնուհետև հայկական այդ քառակող-պատկերազարդ կոթողները «հայոց տա-

Գեղամա լեռների հուշապում-կոթող

պանաքար», «մահարձաններ» կամ «գերեզմանական հուշարձաններ» են համարել Թ. Թորամանյանը⁵, Հ. Օրբելին⁶, Յու. Սմիրնովը⁷, Բ. Առաքելյանը⁸, Ս. Բարխուդարյանը⁹ և ուրիշներ:

Գ. Լևոնյանը¹⁰ նշված կոթողների մի մա-

⁴ Տե՛ս հեղինակի նշված աշխատությունը, էջ 125:

⁵ Թ. Թորամանյան, Տեկոթի տաճարը, Թիֆլիս, 1911, էջ 24—25:

⁶ И. А. Орбели, «Армянские искусство», (տե՛ս Новый энциклопедический словарь, том 3, стр. 670.

⁷ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակներ..., էջ 33:

⁸ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակներ..., էջ 33, 36:

⁹ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 121—122:

¹⁰ Գ. Լևոնյան, Գեղարվեստ, № 6, Թիֆլիս, 1917: Տե՛ս Գեղարվեստի ներածությունը:

սը համարում է հին շրջանից մնացած և հեթանոսական պատկերներ արտահայտող հիշատակարաններ: Թ. Թորամանյանը խոսելով Օշականում Մորիկ կայսեր կամ նրա մորը վերագրվող 7-րդ դարի հուշապան մասին, գրում է, որ «այն շիրիմ է, եթե շիրիմ լինելը չհաստատվի, այնուամենայնիվ հերքելն ալ դժվար է»¹¹: Իրավացի է պրոֆ. Բ. Ն. Առաքելյանը, երբ Տաթևի 895 թ. կոթողը համարում է հուշապում՝ ոչ-մահարձանի իմաստով¹²:

Չբացառելով հանդերձ 4—7-րդ դդ. քառակող-պատկերազարդ և հուշապում-կոթողներին վերագրվող մահարձան-հուշարձանի հնարավոր ենթադրությունը, այնուամենայնիվ մեր պատմիչների ակամատեսի վկայություններից և վերջերս Գեղամա լեռներում հայտնաբերված երկու կոթողների վիմական արձանագրություններից պարզվում է, որ դրանք ունեցել են բազմակողմանի նպատակային նշանակություն և տեղադրման բազմապիսի վայրեր:

8-րդ դարի պատմիչ Ղևոնդ վարդապետը, խոսելով Հայաստանում Եգիտ խալիֆի գործունեության մասին (720—724 թթ.), խիստ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում քառակող-պատկերազարդ և հուշապում-կոթողների ինչպես ժամանակագրության, այնպես էլ դրանց նպատակային նշանակության ու տարածման վայրերի վերաբերյալ:

Պատմիչը գրում է, որ Եգիտը «...տալր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս նշմարիտ մարդեության Տեառն մերոյ և Փրկչին և նորին աշակերտացն»¹³:

Այնուհետև հեղինակը շարունակում է. «Խորտակել և զնշան տեղումեան խաչին Բրիստոսի, որ ուրեք ուրեք կանգնեալ էին լանուն (նորս) և պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեան...»¹⁴:

Ղևոնդի մեկ այլ վկայության մեջ ավելի որոշակի նշված են խաչարձանների և հուշապում այդ կոթողների կանգնեցման շարժառիթները, տեղադրությունը և դրանց անվանումները՝ ս. Երրորդության անունով:

Պատմիչը, նկարագրելով Խրամի տաճարում հայ նշանավոր նախարարների նկատ-

¹¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1942, էջ 54, նկար 12:

¹² Ղևոնդայ մեծի վարդապետի, Հայոց պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 99—100:

¹³ Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակներ..., էջ 35:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 99—100:

մամբ կատարված նախնիրը, գրում է, որ արաբները դրանից հետո «...ուս եղեալ ամենայն քաւարանս աղօթից՝ խոկացին կործանել և շփոթել զարքութիւն եկեղեաց Քրիստոսի, զոր ապաւեն և հովանի լելս և ի մոտս կանգնեալ ի պատճառս երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեան...»¹⁵:

Հեղինակի այս և նախորդ վկայություններից, որպիսիք ցարդ ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպել էին, պարզվում է, որ Հայաստանում քառակող-պատկերազարդ և հուշապում-կոթողները հանդիսացել են գերազանցապես որպես պաշտամունքային և այլ տարբեր նշանակությամբ հուշարձաններ: Երկրորդ, որ դրանցից ոմանք կոչվել են ս. Երրորդության անունով: Եվ երրորդ, որ այդ կոթողները կանգնեցվել են տարբեր վայրերի ելք ու մուտքերում, հետևաբար և ունեցել են տարածական տարբեր ոլորտներ:

Բայց թե ինչպիսի՞ կամ ի՞նչ վայրեր են դրանք, պարզվում է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մի այլ կարևոր վկայության շնորհիվ: Հեղինակը, խոսելով Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ժամանակ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից կանգնեցված խաչերի մասին, գրում է, որ այդ խաչերն ու խաչարձանները կանգնեցվում էին «նոյնպես և յելս և ի մոտս ճանապարհաց և ի փողոցս և ի հրապարակս և ի ճանապարհակիցս պահ և ապաւեն գերկրպագելն յամենեցունց զնոյն նշան կանգնեք»¹⁶:

Վերջերս Գեղամա լեռներում հայտնաբերված¹⁷ երկու հուշապում-կոթողները և նրանց արձանագրությունները¹⁸ բառացիոր-

րեն հաստատեցին այդ հուշարձանների կանգնեցման տարբեր շարժառիթների և անունների վերաբերյալ մեր պատմիչների հաղորդած գրավոր վկայությունները:

Գեղամա լեռների «Ողտամիստ» (Դավագոզի) կոչվող վայրում, Գեղարդավանքից մոտ 35 կմ հարավ-արևելք Ագատ գետի ակունքների մոտ, գտնվում է ս. Հակոբ եկեղեցու ավերակները: Այն շարված է կիսատաշ բազալտ քարով ու կրաշաղախով: Տաճարի շուրջը և ներսը ցիրուցան թափված են կոթողների երկու արձանագրված խարիսխներ, մեկ կտր սյուն և մեկ խոյակ, բոլորն էլ բազալտ քարից:

1967 և 1968 թթ. տեղում մեր կատարած ուսումնասիրություններից պարզվեց, որ հնում այստեղ եղել են հնագույն մի տաճար, նույնանման և գրեթե նույն մեծությամբ երկու հուշապում-կոթողներ՝ համապատասխան արձանագրությամբ: Այդ կոթողները հաշագոտությանը մինչև այժմ հայտնի առաջին արձանագրված 7-րդ դարի հուշարձաններ են:

Դրանցից մեկն ամբողջությամբ գրեթե վերականգնվում է, իսկ երկրորդից պահպանվել է միայն նրա սյան խարիսխը: Կոթողների մասերի նույնանման չափերի պատճառով դժվար է ասել, թե տեղում պահպանված միակ հուշապումը և խոյակը ո՞ր խարսխի վրա է դրված եղել, թեև դա այդ կոթողների հորինվածքային ձևերի մեջ որևէ փոփոխություն չի առաջացնում:

Հուշարձանների խարիսխների բարձրությունը 0,5 մ է, արևմտյան ճակատի լայնքը՝ 0,63 մ, իսկ հարավային և հյուսիսային կողմերի լայնքը՝ 0,68 մ: Խարիսխների վրա 0,1 մ խորությամբ և 0,5×0,55 մ մակերեսով փոս է արված, որտեղ ամրացվել է ներքնում քառանկյուն տաշված կտր սյունը: Կոթողների խարիսխների սյան և խոյակի՝ իրար միացող մասերի կենտրոնում՝ 0,1 մ խորությամբ ու տրամագծով կտր փոսիկներ են, հավանաբար երկաթե գամերով և կամ փայտով իրար ամրացնելու նպատակով արված:

Կոթողի պահպանված միակ կտր սյան բարձրությունը 1,56 մ է, տրամագիծը՝ 0,5 մ: Ի դեպ սյան կենտրոնական մասում փորագրված է քառատող մի փոքրիկ արձանագրություն.

Մատի ոռներեն թարգմանությամբ այդ արձանագրություններից մեկը հրատարակել է Մ. Ռոստովցևը և թյուրիմացաբար այն վերագրել 10-րդ դարին: Տե՛ս М Ростовцевъ, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, Аппианская серия, № 6, Անույ շարք, С. Петербургъ, 1911 г., стр. 30—31.

¹⁵ Ղևոնդ պատմիչի հիշյալ հաղորդումներից հավանաբար իր ժամանակին օգտվել են և՛ Թովմա Աթորունին, և՛ Ստ. Տարոնացին (Ստողիկ), որովհետև համանման տեղեկություններ պահպանվել են նաև նրանց մոտ, բայց ավելի թերի. դրա համար էլ մենք գերադասեցինք վկայակոչել միայն Ղևոնդ պատմիչի-ակամատեսի վկայությունները:

¹⁶ Ագաթանգեղոսի «Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 397:

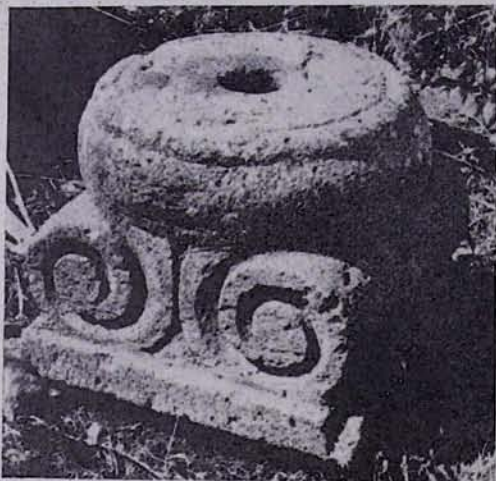
¹⁷ Տե՛ս «Հնագիտական նոր հայտնագործություն», Սովետական Հայաստան (օրաթերթ), № 268, 1968, (նոյեմբեր 17): Այս կոթողները հայտնաբերել ենք 1967 թ. հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ժայռապատկերների և քարանձավների կոնպլեքսային արշավախմբի՝ ղեկի Գեղամա լեռները կատարած արշավի ընթացքում (ղեկ. պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մարտիրոսյան, որի կազմում էինք նաև մենք): Սակայն պարզվում է, որ դեռևս

¹⁸ 1908 թ. Ն. Մառը և Յ. Սմիրնովը եղել են այս վայրերում և նկատել արձանագրությունները: Ն.

Տեղում ինչպես կա. Մեր վերծանությամբ
ՄԻՂԳՐԻ ԲԱՍԻՂ
ՄԱՇԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԳՈՐՏՈՑ ՄԱՇՏՈՑ
ԹՈՂԻՐԱ¹⁹ ԹՈՂԻՐԱ²⁰

Անձալ. կոթողի խարխիս, VII դ.

Նույն կոթողի խալակը

Եթե այս արձանագրությունը վերծանելու լինեմք փորագրված ձևով և ինչպես որ կա, ապա դրանից ոչինչ չի ստացվի, ո-

¹⁹ Առնում ենք մեր հավաքածուից: Այս արձանագրության վերծանման վրա հրավիրում ենք մասնագետների ուշադրությունը:

²⁰ Հնարավոր է այս անունը վերծանել մաս ԹՈՂԻՐԱ:

րովհետև այդ չորս տողերից չորրորդ տողն է միայն ընթերցվում Թողրա (Թողրակ?, Թեղոր): Արձանագրությունը վերծանելու ուղղությամբ մեր կողմից կատարված բազմապիսի փորձերից հետո գալիս ենք այն համոզման, որ արձանագրության գրիչը փորձել է յուրահաստիկ ձևով նշել հուշարձանի վարպետների կամ նրա պատվիրատուների անունները:

Մենք այն վերծանում ենք հետևյալ կերպ.

Առաջին տողի երեք տառերը և երրորդ տողի երեք տառերն իրար միացնելով կըստանանք «Գրիգոր» անունը: Այնուհետև, երկրորդ տողի վերջին 2 տառը և առաջին տողի սկզբի 3 տառերն իրար միացնելով ստանում ենք «Բասիղ» (-Բարսեղ կամ Բասիլ-Վասիլ) անունը: Երկրորդ տողի սկզբի 3 տառերը միացնելով երրորդ տողի վերջին 3 տառերին, կկարդանք «Մաշտոց»: Եվ, վերջապես, չորրորդ տողում գրված է ամբողջական մեկ անուն՝ Թողրա (Թողրակ): Նման վերծանում ունի և նույնպիսի ձևով է գրված Գառնիփիտի 7-րդ դարի տաճարի հարավային պատին փորագրված վարպետի անվան մի փոքրիկ հիշատակություն: Անվան յուրաքանչյուր տառն առնված է փոքրիկ շրջաձևակի մեջ և գրված է ԳՐԻԳՐԻ, ՈՐԱԿԻ սին վերծանվում է ԳՐԻԳՐՈՐ: Վարպետգրչի այդպիսի գրության ձևեր կան մասնապարտ:

Կոթողի խալակի արևելյան և արևմտյան կողմերում քանդակված են 2-ական խալեր (խալակի բարձրությունը 0,5 մ է, ներքևի կողմ մասի տրամագիծը՝ 0,6 մ, իսկ վերևի սեղանակերպ քառակուսու երկարությունը՝ 0,64 մ):

Տեղում պահպանվել են մասն երկու թեփավոր, փոքրիկ քարե խաչերի բեկորներ, որոնցից դատելով, այդ խաչ-խաչարձանների բարձրությունը պիտի լիներ 0,7—0,8 մ: Պարզվում է մասն, որ այդ խաչերի ներքեվի երկու կողմերից վեր են բարձրացել տերևաքանդակներ, հար և մասն Դվինի, Զրվեթի և Գառնիի համանման հնագույն խաչաքանդակներին: Բայց թե այդ խաչերն իր ժամանակին իրո՞ք դրված են եղել վերը նշված երկու կոթողների խալակների վրա՝ պնդել չենք կարող, քանի որ վերջիններիս վրա համապատասխան փոսիկներ չեն արված: Զրվեթի՝ մասն մի հուշասյուն-կոթողի վրա խաչարձան ամրացվել է մեկ այլ քարի՝ բարձիկի վրա: Եվ եթե դա ճիշտ է, հնարավոր է ենթադրել, որ Անձալի կոթողների խալակների վրա ևս դրված կարող էին լինել մասն բարձիկներ, քայց

տեղում ոչ մի այդպիսի հետք չի նկատվում:

Գեղամա լեռների հուշապում-կոթողների ընդհանուր բարձրությունն անհայտ է, քանի որ դեռևս տեղում չեն հայտնաբերված դրանց ներքևում մեր կողմից ենթադրվող աստիճանաձև ընդհանուր պատվանդանները, որպիսիք տեսնում ենք Ավանում, Զրվեժում, Օշականում և այլուր: Իսկ առանց այդպիսի պատվանդանների աներեվակալեյի է կոթողի արձանագրված խարիսխը պատկերացնել գետնի վրա դրված: Ավանում և Զրվեժում պատվանդանների մասն աստիճաններից յուրաքանչյուրի բարձրությունը 0,27 մ է, ընդ որում Ավանի կոթողի պատվանդանն ունեցել է 5, իսկ Զրվեժինը՝ 7 աստիճան: Զրվեժի հուշապում ընդհանուր բարձրությունը 6,5 մ է:

Եթե մի պահ ենթադրենք, որ Անձավի հուշապումների պատվանդանները բաղկացած են եղել 5-ական աստիճաններից, ապա հնարավոր կլինի ենթադրել, որ դրանք ունեցել են մոտավորապես 4,7—5 մ բարձրություն, իսկ խաչարձանի հետ միասին՝ 5,7 մ:

Նման հուշապում-կոթողները Հայաստանում կերտվել են մինչև 7-րդ դարի վերջը և 8-րդ դարի սկիզբը, որից հետո արդեն երկրում առաջանում են խաչքարերը, որոնք 9-րդ դարից գերիշխող են դառնում իրենց նախորդող բոլոր տեսակի կոթողների նկատմամբ:

Բացի հորինվածքային և ոճական առանձնահատկություններից, որոնք Գեղամա լեռների հիշյալ կոթողները տանում են մինչև 7-րդ դար, տեսնենք, թե արձանագրական ինչպիսի տվյալներ կան՝ դրանք 7-րդ դարին վերագրելու համար:

Կոթողներից մեկի խարիսխի չորս երեսների վրա պահպանված 27 տող արձանագրության մեջ կարդում ենք հետևյալը.

• Ամ. Երես

ՅԱՄՍ ԱԾԱՄԷՐ ԿՈՍՏ-
ԱՆՏՆԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ Թ-
ԱԳԱԽՈՐԻ, ՊԱՐԳԵՒԵՑԱԻ ԶԳ-
ԵԱԽՂՍ ԱՅՍ ԱՆՁԱԽ՝ ԻՆ-
Ձ ՏԻՐՈՑԻ ԳԱԿԱ ԳՆԹ-
ՈՒՆԵԱՅ ՏՆ ՈՐԴԻՈՑ ԵՒ Կ-
ԱՄ ԵՂԵԻ ԻՆՁ ՏԻՐՈՑԻՆ

Հր. երես

ԿԱՆԳՆԵԼ ԶԽԱՉՍՊՅՈՒՆ ՎԱՍՆ
ԻՄ ՄԵՂԱՅ, ՅԱՆՈՒՆ ՍՐ-
ԲՈ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ, Ի
ԶԱԽՈՒԹԻՆ ԵՒ Ի ՓՐԿՈՒԹ-

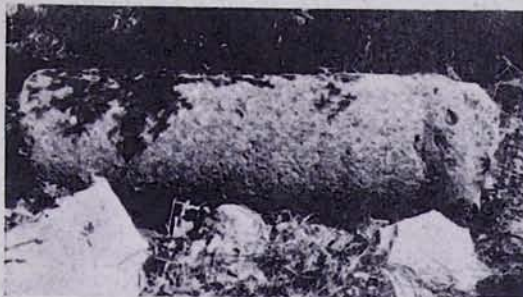
ԻՆՆ ԻՆՁ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԵԱՅ
ԱՄՈՒՍՆՈՑ ԻՄՈՑ ԵՒ ԶԱ-

Ան. երես

ԻԱԿԱՅ: ԵՒ ՄԱՏՈՒՑԻ ՍՄ-
Ա ԸՆԾԱՅ ԶԳԵԱԽՂՍ ԶԱ-
ՅՍ ԶԱՆՁԱԽ, ԱՌ Ի ԶՄԱ-
ՌԱԵԼ ՍՈՑԱ ՄԱՐՄԱԽՈ-
Ր ՏԵՐԱՆՑ, ԲԱՅՑ ՄԻԱՅՆ
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՍ ԾԱՌԱՅԵՍ-
ՑԵՆ ՄԻՆՁԵԻ ՅԱԽԵՑԱՆ:

Հս. երես

ԵՒ ՈՐ ԶԳԻՐՍ ՏՈՒԱՔ
ԳՐԵԼ, ԵՍ ՅՈՒՆԱՆԷՍ ՔԱ-
ՀԱՆԱ ԵՒ ՅՈՀԱՆԷՍ, -ԷՐԵԻՄ
Ա(?), ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ԱՐԵԻԳԱ-
Մ ԵՒ ՄԻՐԱՆԳԱՌ(?) ԵՒ ՈՐ Զ-
ԳԻՐՍ ԳՐԵՑԱԽ ՄԱՇՏՈՑԱ,
ՍԱՂԱԹԻԷԼ, ՅՈՀԱՆԷՍ:

Նույն կոթողի պլուն

Արձանագրությունն իր գրչությամբ և հնագրությամբ միանգամայն հարիր է 7-րդ դարին: Նրանում բառերը չեն աղված և կապերը գրեթե չունի, որպիսիք արձանագրության հնության հատկանիշներից են:

Արձանագրության Ա, Կ, Գ, Թ, Զ, Ց, Տ, Խ և այլ մի շարք տառերի համեմատությունը Տեկորի, Օձունի, Պողոսի, Հոփսիմեի, Բագավանի, Մաստարայի և 5—7-րդ դդ. այլ արձանագրությունների հետ վկայում է, որ այն անկասկած համապատասխանում է այդ դարերի գրչության արվեստին²²: Բացի այդ, արձանագրության մեջ հիշատակված Կոստանդինը, որը մեծարված է «աստուածասեր եւ բարեպաշտ»

²² Առնում ենք մեր հավաքածուից: Այս արձանագրությունը Ն. Մառի ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Մ. Ռոստովցևը որոշ բացթողումներով (տե՛ս М. Ростовцевъ, Апаранская... стр. 30—31).

²³ Ա. Ն. Ծաֆինյան, «Արուհի VII դ. տաճարի շինարարական արձանագրության վերծանման առթիվ», «Լրաբեր», № 1, 1971 թ., էջ 80:

²¹ «Զխաչ» հնարավոր է վերականգնել նաև «ԶՆՇԱՆԱ»:

մակդիրով, Բյուզանդիայի կայսր և Հերակլի թոռ՝ Կոստանդ-Կոստանդին 2-րդն է (641—668 թթ.): Նույն այս Կոստանդին մասին է ակնարկված նաև Արմենի 7-րդ դարի տաճարի հայտնի շինարարական արձանագրության մեջ, ինչպես նշում է ակադ. Հ. Օրբելին²⁴:

Նույն այս Կոստանդին անունով արձանագրությունը թվագրված լինելու մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ երբ 654 թվականին Կոստանդին 2-րդը մղտնում է Հայաստան, նրան ընդառաջ գնացող ու համակրող հայ նախարարների մեջ էին նաև Գնթունիք²⁵: Հետևաբար կասկածից վեր է, որ Անձալ գյուղը Գնթունի Տիրոսն որպես պարզև տրվել է մինչև 655 թվականը, երբ Կոստանդին կայսրը հայերի նկատմամբ դեռևս հովանավորող քաղաքականություն էր վարում: Այդ նույն դարում էլ Գնթունի Տիրոսն իր հերթին Անձալ գյուղը նվիրում է սուրբ Խաչին: Բացի այդ, պարզ է, որ գյուղի նման մի նվիրատվություն հազիվ թե կատարվեր 8—9-րդ դդ. և այդ առթիվն նույնիսկ կոթող կանգնեցվեր, քանզի արդեն այդ ժամանակ արաբները նվաճել և իրենց ծանր գերիշխանությունն էին հաստատել ամբողջ Հայաստանում: Ուրեմն Գեղամա լեռների հիշյալ կոթողները կարող էին կերտվել, իսկ Անձալ գյուղն էլ կարող էր նվիրվել միայն ու միայն արաբական գերիշխանությունից առաջ և նույն այդ Կոստանդին ժամանակ, որն իշխում էր Բյուզանդիայում 641—668 թթ.-ին:

Անձալի կոթողները չէին կարող կանգնեցվել 10-րդ դարում և չթվագրվել հայկական տոմարով, քանզի այդ ժամանակ Հայաստանում շատ տարածված և ընդհանուր ճանաչում էր գտել հայկական թվագրությունը: Եվ բացի այդ 10-րդ դարի բոլոր հայերեն արձանագրությունները թվագրվել են գերազանցապես հայկական մեծ տոմարով և կամ էլ միայն հայ թագավորների ու իշխանների, հոգևոր առաջնորդների անունների գրեթե պարտադիր հիշատակությամբ: Համեմատյալ դեպս հակասակն ապացուցող հայերեն վիմագրական ոչ մի փաստ չունենք:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ 7-րդ դարից և 8-րդ դարի 1-ին քառորդից հետո այնև չունենք քառակող-պատկերագրող և հուշապատկեր-կոթողներ, որովհետև, ինչպես նշեցինք վերևում, 8-րդ դարի սկզբից Հայաստանում տարածվում են

խաչքարերը, որոնք հետզհետե լիիրավ կերպով փոխարինում են իրենց նախորդող կոթողային բոլոր տեսակի հուշարձաններին:

7-րդ դարի նույն այդ ժամանակներին է պատկանում Անձալի երկրորդ հուշապատկեր-կոթողը, որի միայն արձանագիր խարխան է պահպանվել: Արձանագրությունը հետևյալն է. մեր վերձանամք.

ԵՍ ՍԱՂԱԹԻԷԼ ԱՌԱԶՆ-
ՈՐԴ, ԵԴԻ ԿԱՆԳՆԵԼ ԶՍՈՒ-
ՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻԻՆՍ Ի ԲԱՐ-
ԵՆԱԽՍՈՒԹԻԻՆ ՍԱՀՄԱՆԻ-
(Ս) ԻՄՈ ԴՐԱՆԵԿԱՅ ԱՄԷՆ²⁶:

Երկու կոթողների արձանագրություններում հիշատակված Սաղաթելները հավանաբար միևնույն անձնավորությունն է. մեկում նա հանդես է գալիս որպես վկա, իսկ մյուսում՝ որպես շրջանի առաջնորդ և իր իսկ կանգնեցրած կոթողի պատվիրատու: Այս հանգամանքը ևս խոսում է այն մասին, որ Անձալի երկու հուշապատկեր-կոթողներն էլ կերտվել են գրեթե նույն ժամանակակներում և հավանաբար նույն վարպետների ձեռքով, որովհետև չափերով և հորինվածքով իրար խիստ նման են:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերոհիշյալ հանգամանքները և արձանագրական ու մատենագրական ակնհայտ տվյալները, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության.

1. Գեղամա լեռների վերոհիշյալ երկու կոթողներն էլ կերտվել ու կանգնեցվել են 7-րդ դարի 50-ական թթ.: Դրանք մեզ հասած առաջին հնագույն հայերեն արձանագրությամբ կոթողային հուշարձաններն են:

2. Այդ կոթողները կանգնեցվել են տարբեր շարժառիթներով՝ մեկը Անձալ գյուղի նվիրատվության առթիվ, իսկ երկրորդը դրվել է բնակավայրի սահմանների վրա, որպես սահմանաքար: Դրանք հանդիսացել են նաև պաշտամունքային կոթողներ:

3. Ուշագրավ է, որ երկու կոթողներն էլ կոչվել են սուրբ Երրորդության անունով, որոնց անվանումների մասին ստույգ տեղեկություններ են հաղորդում մեր պատմիչները:

4. Քանի որ մեր պատմիչները տարբեր շարժառիթներ են վերագրել IV—VII դդ. վաղ քրիստոնեական կոթողներին, Անձալի սույն կոթողների անվճելի հիշյալ արձանագրությունների հետ մեկտեղ հնարավոր է դառնում նույնպիսի նպատակային հատկանիշներ վերագրել նաև քառակող-պատկերագրող կոթողներին:

²⁴ И. А. Орбели, Избранные труды, стр. 402.

²⁵ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1989, էջ 142:

²⁶ Առնում ենք մեր հավաքածուից: Տե՛ս մեր դիսերտացիոն աշխատանքը՝ «Հայկական խաչքարերը 8—18-րդ դդ.», 1970 թ.: